

A racionális teológia és az unitáriusok*

(Különös tekintettel a 17. századi prédikációirodalomban fellelhető karteziánus elemekre)

Az igazság igazság, ha sokan, ha kevesen, ha senki sem hiszi is. A geometrica dispositiok nem azért igazak, hogy sokan hiszik azokat, mert ha senki sem hinné, nem tudná is azokat, igazak volnának mégis azok. A szérűn, a búzaföldben mindenkor több a polyva, mint a tiszta búzaszem. Az élőfákon több a falevél, mint a gyümölcs. A szőlőtőn több a szőlővessző, mint a gerezd, a rózsafán több a tövis, mint a róza, nem mind az a jó bát, ami több. Így nem mind az az igaz, amit sokan hisznek. Amit a Krisztus és az apostolok világosan mondtak, írtak, azt examen nélkül hiszük és valljuk, de amit mások azokon kívül mondanak a Krisztus és az apostolok mondásin kívül, azt examenre húzzuk, megvizsgáljuk, ha rationabiliter okosan tanítják, hiszük azért, hogy okosan, helyesen mondják, nem azért, hogy sokan tanítják azt. Mert ha senki más nem tanítaná is, úgy is hinnők az igazságért, de ha irrationabiliter tanítják, nem tartozna azoknak beszédeknek hitelt adni, ha sokan hiszik is azt. És így látjátok a ratio lebet a serkentő ok, mely viszen engemet a hitelre, nem a hívőknek sokaságok. Multitudo apta est ad tenendum, sed non ad persuadendum.

*Fejérvári Sámuel prédikációs gyűjteményének tizedik kötete*¹

Bevezető

A fentiek szellemében szeretném felvázolni azt, ahogyan az erdélyi unitáriusok a 17. század során értelmezték a racionalitás kérdését, illetve szeretném bemutatni a prédikációikban jelentkező karteziánus elemeket. A helyzet megértéséhez, illetve a kérdés pontos felvázolásához viszont elengedhetlenné vált egy olyan bevezető rész megírása, amely a racionalitás történeti alakulását vázolja a 16–17. századi antitrinitárius közösségekben. E felvázolás

* Már e dolgozat elején hálás köszönetemet kell kifejeznem Balázs Mihály professzor úrnak, aki nemcsak szakmai tanácsaival, hanem igen sok kézirat átadásával nagyban segített a megírásban. Itt közölt írásom első változata angol nyelvű előadásként hangzott el 2006. december 1-jén, az ELTE Bölcsészettudományi Karán *Cartesianism in Europe, Cartesianism in Hungary* címmel szervezett konferencián. A magyar változat előadásom jelentősen átdolgozott változata.

¹ Fejérvári Sámuel (1722–1781) életéről keveset tudunk; 1749-ben és 1751-ben Leidenben és Halléban találkozunk vele. Hazatérte után kolozsvári lelkész, szenior és tanár. Hatalmas prédikációgyűjteménye van (10 kötet), melyeket valószínűleg Kolozsváron mondott el. A tanult hallgatóság igényei a beszédek nagyon jó minőségén is meglátzanak. Prédikációgyűjteménye a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található meg, a *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca* című katalógusban jelzete MSU. 408/B. (Az 1997-ben, Szegeden megjelent munka igen nagy segítséget jelentett az itt tárgyalt anyag jobb feldolgozásában.)

fontosságát indokolja az az igen megalapozott gyanú, mely szerint az e közösségekhez tartozó teológusok rendelkeztek bizonyos affinitással, mely a racionális gondolatok – köztük a karteizianizmus – recepcióját nagyban megkönnyítette. Ám ha ez igaznak bizonyul, akkor a *karteziánus* elemek meglelése igen bonyolult detektívmunkává alakul, hiszen nehéz lesz megkülönböztetni a más forrásokból táplálkozó racionalizmustól. Mindenekelőtt viszont szólni kell arról, hogy ez a munka távolról sincs befejezve, sőt, egészen az elején van, hiszen a vizsgált – többnyire kéziratossal – anyag tetemes része még mindig feldolgozatlanul áll, elsősorban a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, várva valakire, aki megfelelő szakértelemmel elemzi majd a benne foglaltakat.

Jó kérdés lehet ugyanakkor az is, hogy e filozófiatörténeti probléma ágabogait miért pont egy olyan műfaj keretén belül próbálom boncolgatni, amely nagyon ritkán tartalmaz alaposan kifejtett bölcséleti gondolatvezetést, nevezetesen a prédikáció műfajában. A tömegek oktatásának feladatát ellátó prédikációban felvillannak a korszakot meghatározó gondolatok. Nem tisztán, tudományos nyelven, hanem úgy, ahogy szervesen kapcsolódnak az adott felekezet eszmeiségéhez és a hívek felekezeti tudatához. Éppen ezért igen érdekes próbálkozás ebből a perspektívából közelíteni meg ezt a kérdést. Majdani tudósokra vár az a nemes feladat, hogy e munkát ténylegesen megkezdjék, és kimondottan filozófiai jellegű művekben keressék az erdélyi unitáriusok karteizianizmus-recepcióját.

Bevezetőm nem lenne teljes, ha néhány mondatban nem utalnék a dolgozat szerkezetére. Az első részben azt próbálom körvonalazni, hogy miért nincs az erdélyi unitáriusok között olyan parázs vita, mint a többi protestáns felekezet kebelében. E rész után pedig, mely reményeim szerint a fentebb vázolt elméletet támasztja alá, a prédikációkban fellelhető racionalista (esetleg karteziánus) elemeket mutatnám be.

A racionalitás fejlődése a különböző antitrinitárius közösségekben

Az erdélyi unitáriusok Descartes-recepciójával foglalkozó ember számára első ránézésre is feltűnővé válik a rendelkezésünkre álló írott anyag igen csekély volta.² Míg egész Erdélyben zajlanak a viták e tanok körül, addig unitárius berkekben „néma csend” uralkodik.³ Mintha az igen nagy számban Németalföldre peregrináló unitárius diákok közül senkit sem hatott volna meg az ottani igen erős karteziánus szellemiség. Pedig azt gondolhatnánk, hogy a

² A karteizianizmus-recepció első írásos jelzése 1694. július 20-ról származik. Ezen a dátumon a kolozsvári unitárius kollégium naplójában, a *Fasciculus Rerum Scholasticorum*-ban a diákok elnöke, a *senior* azt írja, hogy a frissen megválasztott rektor, Kolozsvári Dimén Pál, magyarázni kezdi a karteizianizmus elveit.

³ Ez erdélyi viták tetőfokát az 1673-ban zajlott radnóti református zsinat jelenti, ahol négy személyt igen súlyosan megbüntettek coccejánus és karteziánus elveikért.

szabadelvőségükről híres, valamint az értelem használatáért kardoskodó unitáriusok körében ezek az új tanok igen gyorsan és igen pozitívan terjednek majd el, hazatértük után a tanult diákok szorgosan kezdenek majd a saját teológiai nézetükkel egybecsengő filozófiai irányzat szellemében írni, és hirdetni a karteziánizmus gondolatait.

Mi lehet az oka ennek a nagy csendnek, ami az unitáriusokat jellemzi? – tevődik fel a kérdés. A helyzet bonyolítása végett hadd tegyem még hozzá azt is, hogy a külföldi tanulmányútjukról hazatérő diákok poggyászában igen nagy számú a karteziánus mű. Hadd említsem ilyen szempontból Jövedécsi Andrást,⁴ aki magával hozza Descartes *Tractatus de homine, et de formatione foetus* című munkájának 1677-es, Ludovicus de la Forge orvos gondozásában és kiadásában, Amszterdamban megjelentetett egyik példányát.⁵ Ugyancsak Jövedécsi hozza magával a karteziánus Christophor Wittich *Consensus veritatis* című művét.⁶ De ugyanezt bizonyítja az a kilenc Descartes-mű is, mely a kolozsvári kollégium könyvtárában volt, illetve az a néhány, karteziánus szerzőtől származó munka, mely mind a mai napig megtalálható a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban.⁷ E röpke felvázolás is bizonyítja, hogy az unitárius diákokat érdekelte a karteziánizmus kérdése, ám valami miatt ennek az érdeklődésnek nem akartak hangot adni.

A feszültség fokozására álljon itt az unitárius Descartes-recepcióval kapcsolatban Keserű Bálint igen sokat sejtető kérdése, mellyel Régeni Mihály Pálról – az egyetlen olyan unitárius személyről, akit a karteziánizmussal foglalkozó monográfiák megemlítenek – szóló tanulmányát zárja: „Vizsgálni érdemes tehát azt a kérdést, ami eddig fel sem merült: az iskoláját, tanárait oly

⁴ Jövedécsi András (1651?–1710) a kolozsvári unitárius kollégiumban tanult. 1675-ben a brémai, 1676-ban a leideni egyetemre iratkozott be. 1679-től a kolozsvári kollégium lektora, 1680 és 1690 között rektora. 1689-től kolozsvári plébános. 1693 és 1710 között a Kolozs-Doboka egyházkör esperese.

⁵ A mű a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár C 80272 jelzete alatt található meg.

⁶ Christophor Wittich (1625–1688) a németalföldi karteziánizmus kimagasló alakja, aki legfontosabb műveiben (*Annotationes ad Renati Descartes meditationes; Theologia pacifica*) elsőként próbálta összeegyeztetni a coccejanizmus teológiai szemléletét Descartes tanaival. Fent említett műve – melynek teljes címe *Consensus veritatis in Scriptura Divina et infallibili revelatae cum veritate philosophica a Renato Des Cartes detecta, Cujus occasione Liber II. et III. Principiorum Philosophiae dicti des-Cartes [!] maximam partem illustrantur...* Neomagi, 1659 – a kolozsvári Akadémiai Könyvtár C 51198 jelzete alatt található meg. A könyv 1721-ben a jezsuita iskola tulajdonába került.

⁷ A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban U 61562–61563 jelzet alatt két kolligátum található. Az első Thomas Burnetius-nak a *Telluris theoria sacra*-ja, mely Amszterdamban jelent meg 1699-ben. A második Arnold Geulincx műve, az *Annotata praecurrentia Ad Renati Cartesii Principia, Operis oeconomiam succincta analysi evolventia, et philosophiae renatae dogmata singulari verborum compendio insigni cum perspicuitate comprehendentia. Quae olim in privatis suis Collegiis discipulis ad Calamum dictavit.* Dordraci, 1690. Ugyanitt található meg az U 61912–61913 jelzet alatt két mű, melyeknek Várfalvi Pálfi Zsigmond volt a tulajdonosa.

nagyra becsülő Rhegenius vajon nem hozhatott már hazulról valami kartézianus poggyászt? Ha nem, akkor valami olyan műveltséget, beállítottságot, ami megkönnyíthette, gyorsíthatta Descartes (és Clauberg) alapos elsajátítását, hogy Lipcsébe érve egy ilyen fontos centrumban szinte azonnal a kartézianus logika, fizika és tudományszemlélet – nem föltétlenül originális és úttörő, de szolid és hatékony, komoly vitákat is vállalni képes – tolmácsa legyen?”⁸

A fentebb vázolt kérdések megválaszolásának érdekében igen messze, a humanista racionalitás forrásaihoz kell ellátogatnunk egy rövid időre. E gyöke-
rek a korai 16. század Páduájához visznek el, pontosabban ahhoz a körhöz, amely Pietro Pomponazzi (1462–1525) nevével jelölhető.⁹ A 16. században az erdélyi és lengyelországi antitrinitárius diákok fő úticélja a szabadelvűségéről híres paduai egyetem volt. Ha az ott uralkodó materialista, racionális szellemséget összekapcsoljuk az antitrinitárius diákok által már otthonról hozott halvány fogékonysággal e tanok iránt, méltán állítható, hogy az itt tanulók valószínűleg nagy örömmel és odaadással szívták magukba Pomponazzi, Zabarella és utódaik tanításait.¹⁰ Ezt a választ sejteti Mátrai László is, *Az itáliai „averroizmus” hatása a XVI. századi Magyarországon* című tanulmányában: „Joggal vetődik fel a kérdés: ha ily módon erős történelmi szűrők szelektálják az itáliai humanizmus, ill. a XV–XVI. századi filozófia hatását, vajon teljesen hatás nélküli volt-e a padován arisztotelizmus »nem kálvinizálható« vagy »nem lutherizálható« része Európának ezen a tájain? Vajon (hogy a legszélsőbb »baloldalról« szóljunk) Pomponazzi tanítása a lélek halandóságáról minden hatás nélkül maradt-e végig a XVI. századon, úgy ahogy ezt a század végén Jesseniusnál megfigyelhettük? Az az aránylag nagyszámú kelet-európai hallgató, aki Páduában Pomponazzit, Zabarellát és utódaik óráit látogatta, csakugyan nem került a nagyhírű professzorok hatása alá? De igen, ez a hatás nagyon is megvolt, de másutt kell keresnünk.”¹¹ Ennek a materialisztikus szabadgondolkodásnak, mely egyértelműen páduai határról tanúskodik, lesz részben lecsapódása a kor legracionálisabb protestáns teológiája is.

⁸ Keserű Bálint: *Paulus Michael Rhegenius, az erdélyi unitáriusok és Descartes kései német követői*. In Csejtei Dezső, Dékány András, Laczkó Sándor (szerk.): *A kartezianizmus négy száz év*. Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Szeged, 1996, 292.

⁹ Pomponazzi az arisztotelianus hagyomány kulcsfigurája. Elsősorban a lélek és a test viszonyát értelmezi újra, mikor Averroësre alapozva tanítja a lélek halandóságát, olyan értelemben, hogy annak semmilyen megnyilvánulása sem lehetséges a testtől függetlenül (*Tractatus de immortalitate animae*, 1516). Ugyanakkor ad egy egészen új és sajátos értelmezést a csodákról, megpróbálva azokat természetes jelenségek sorozataként értékelni.

¹⁰ Hogy mennyire erős volt az erdélyiek Zabarella-recepciója, bizonyítja az a levél is, amelyet az unitáriusból reformátussá vált Enyedi György-tanítvány, Szilvási János írt egykori tanítójának, akit vad dühvel, de azért szójátékra hangoltan azzal vádolt, hogy „egészen bezabálta Zabarellát”. Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története* I. Modern fordításban megjelent 2005-ben, Kolozsváron, 355.

¹¹ Mátrai László: *Az itáliai „averroizmus” hatása a XVI. századi Magyarországon*. *Magyar Filozófiai Szemle*, 9. 1965/3, 405.

Racionális teológia a lengyel szociniánusok körében

A radikális reformáció második nemzedéke számára a racionalitás kérdése elsősorban a tekintély problémájának tükrében jelentkezett. Pontosabban az alapkérdés az volt, hogy kinek van joga dönteni bizonyos teológiai kérdésekben. E szellemi alakulás központja a lengyelországi Raków lett, mely a 17. század második évtizedétől az antitrinitarizmus központjaként az ország egyik legjobb iskolájává (szarmáciai Athénnek nevezték még az ellenfelek is) nőtte ki magát. Az iskola magas színvonalát bizonyítja a tanárok és rektorok pusztá névsora is: Johann Krell (1616–1621), majd Martin Ruar (1621–1623), id. Joachim Stegmann (1626–1630) vagy id. Adam Frank (1630–1633). Itt a racionalizmus első megnyilatkozásaként id. Joachim Stegmannnt nevezi meg a szakirodalom. Az utóbbinak igen sok köze van a Kolozsvári Unitárius Kollégiumhoz is, hiszen annak igazgatója volt 1632. november 3. és 1633. március 10. között.¹² Ő az első, aki a rációt nem a Szentírás értelmezésénél alkalmazott módszerként, hanem elvként értelmezi. Szerinte a Biblia igazságának eldöntésében az egyedüli tekintély a józan ész, amely rendelkezik a filozófia által rendszerezett alapvető igazságokkal. Ennek belátható következménye az, hogy az üdvösség keresésében egyedül az egyéni értelem diktálta igazságokra kell alapozni.

Stegmann halála után mintegy negyven évvel lépett elő egy újabb zászlóvivője a racionalis teológiának, aki nem volt más, mint Fausto Sozzini unokája, Andrzej Wiszowaty, vagy ahogy kortársai inkább ismerték, Andreas Wissowatius.¹³ Ő

¹² Gál Kelemen *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)* című munkájának II. kötetében (397.), amikor az iskola igazgatóit mutatja be, hibát ejt, az idősebb Stegmann-nak tulajdonítva egy, a fiától származó művet, amelynek címe ugyanúgy kezdődik, mint az előbbié: *Brevis disquisitio inter duas de Sancta Trinitate disputantium partes, utri tandem post longa certamina victoria tribuenda sit: nomine suppresso, sub hoc anagrammate, Magnus Amicus honesti*, 1649. (Az anagramma megfejtése: Joachimus Stegmannus.) A Bibliotheca Antitrinitariorum viszont különbséget tesz a két szerző között (161.), és helyesen idézi az idősebb Stegmann munkájának címét: *Brevis disquisitio an et quo modo vulgo dicti Evangelicos Pontificios solide atque evidenter refutare queant, De iudice et norma fidei Libri II*. Amsterdam, 1633, 1644.

¹³ Andrzej Wiszowaty (1608–1678) életrajzát ifj. Benedict Wiszowaty írja meg egy igen emelkedett hangvételű, névtelenül kiadott levélben (a levél teljes címe: *Anonymi: Epistola exhibens Vitae ac Mortis Andreae Wissowatii, nec non Ecclesiarum Unitariorum ejus tempore brevem Historiam*. Bibliotheca Antitrinitariorum, 221–263), amely az Amszterdamban, 1684-ben megjelent *Bibliotheca Antitrinitariorum* (teljes címe: *Cristophoros Sandius: Bibliotheca Antitrinitariorum, sive catalogus Scriptorum, et succincta narratio de vita eorum Auctorum, qui praeterito et hoc seculo, vulgo receptum dogma de tribus in unico Deo per omnia aequalibus personis vel impugnarunt, vel docuerunt solum Patrem D. N. J. Christi esse illum seu altissimum Deum*. Freistadii, 1684. Angol nyelvű fordításban megjelent: *The Polish Brethren. Documentation of the History and Thought of Unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Diaspora, 1601–1685*. Ed., trad. George Huntston Williams, Scholars Press, 1980, I., 15–71.) című írás ötödik

egészen más körülmények között fejt ki tevékenységét, mint szellemi elődje, Stegmann, de az értelemre való összpontosítást ő is nagyra becsüli, és e szerint is alkot.

Wiszowaty racionalizmusa először az 1660. március 10. és 16. között Roznow-ban folyt vita során nyilvánul meg.¹⁴ E vita célja – mely a szociniánusok és a katolikusok között folyt – annak a rendeletnek az esetleges megváltoztatása, mely a szociniánusok Lengyelországból való kitiltását írta elő, illetve a szociniánusok bizonyítani akarták, hogy ők nem eretnekek. A racionális teológia szempontjából a vita első tézise fontos, mely az Írásról és a hagyományról szól. Bár tény, hogy a szociniánusoknak néhány kompromisszumot kellett kötniük, a vita jegyzőkönyve szerint ezen a ponton megcáfolatlanul védtek a józan ész bírói szerepét a Szentírás értelmezésében, szemben a katolikus egyház hagyomány- és tekintélyközpontúságával. Míg a katolikusok az emberi értelem szerepét mindegyre csökkenteni akarták, azzal érvelve, hogy az gyakran csalatkozik, s vallásos kérdésekben egyáltalán nem megbízható, addig a szociniánusok vallották, hogy az értelemnek vannak olyan alapvető törvényszerűségei, illetve rendelkezik olyan alapvető igazságokkal, amelyeknek segítségével a hit dolgaiban is megfelelően igaz következtetéseket lehet levonni. Przytkowski (a vita egy másik szociniánus résztvevője) és Wiszowaty egyértelműen a filozófia és a logika által rendszerezett alapvető igazságokra gondolnak: nem lehetséges, hogy valami létezzen is meg nem is ugyanabban az időben, vagy az, hogy az egész több legyen, mint a rész. Przytkowski a vita során gúnyolódik is ellenfeleivel: „Vannak olyan dolgok, melyeket nem lehet tagadni, mint például az, hogy kétszer kettő négy, nem kilenc.”¹⁵ Wiszowaty pedig a vita végén kijelenti, hogy az értelem az alapvető igazságokra építve képes a döntéshozatalra, még a hit kérdéseiben is. Így a Bibliában foglalt kijelentés mellett teret biztosít az értelem révén felismert hitbeli igazságoknak is.

A vita nem hozott semmilyen változást, a szociniánusok kénytelenek voltak elhagyni országukat, vagy más, bevett felekezetekbe beolvadni. Wiszowaty sok társával egyetemben a száműzetést választotta, és a szabad szelleméről ismert Hollandiába, pontosabban Amszterdamba költözött. Itt-tartózkodása nagy hatással volt Wiszowatyra, aki bizonyára igen sok közös pontot fedezett fel az érkezéskor javában dúló karteziánus viták témái és az általa oly nagyra tartott racionális teológia között. Descartes elveit, illetve azok teológiai lecsapódását elég könnyedén a magáévé tehetette. Nem is csoda, hiszen, mint láthattuk, a hajlam megvolt már a racionalitás felé való fordulásban. Wiszowaty kiteljese-

függelékeként lett közreadva. A rendelkezésünkre álló anyag igen szűkös volta miatt (ami elsősorban a téma feldolgozatlanságából adódik) ebben a részben csupán néhány tanulmányra alapozzuk állításainkat. Lényegében Keserű Bálint és Keserű Gizella tanulmányairól van szó. Szerzőink mindenikben csupán utalnak az itt tárgyalandó kérdésekre; következtetéseikre – melyek az erdélyi unitarizmus szempontjából igen lényeges adatokat közölnének egyházunk ez igen „fehér foltos” időszakáról – finoman utalnak, de azokat ritkán fogalmazzák meg.

¹⁴ A vita anyaga angol nyelven: *The Polish Brethren*. Id. kiad., II., 594–625.

¹⁵ I. m. 597.

dett racionalizmusának lecsapódása késői nagy műve, a *Religio rationalis seu de rationis iudicio in controversiis etiam theologicis ac religiosis adhibendo tractatus*.¹⁶ Magyar nyelvre e művet 1769-ben fordította le Kozma Mihály, *Okos Isteni tisztelet avagy annak megmutatása, hogy a vallás dolgában, és az Isteni dolgok felől való kérdésekben, vetélkedésekben szükséges a józan okossággal élni* címen.¹⁷ Ez a munka a racionális teológia kiteljesedését jelöli. Nem kizárt, hogy Descartes és Spinoza hatottak a szerzőre, mikor gondolatait formába öntötte, tény azonban, hogy eszmefuttatása összhangban áll azzal a teológiai fejlődéssel, amelyen a lengyel unitarizmus a 17. században ment keresztül. Az értelem használata vallásos kérdésekben már-már imperatívusként lép fel e műben:

[...] az elhívésre vagy hitelre, hogy erős lehessen, megkívántatik, hogy valaki nem csak tudja és magával elhitesse, hogy azok a mondások Istentől valók, [...] hanem hogy előre a szók hangján kívül, mely a fülben zeng, azon szók-nak jegyzését és értelmét valamennyiben tudja, és a szók alatt levő dolgot is, melyet helyben hagyjon, értse. [...] A vak hitet, elhívést, helyben hagyást nem lehet valósággal s tulajdonképpen jóvallásnak, jóvähagyásnak mondani.¹⁸

Az általános igazságokat a természet, illetve az olyan tudományok tanulmányozásából lehet megismerni, mint a filozófia, a logika és a matematika. Wiszowaty nagy újítása abban állt, hogy radikalizálta a racionalitást, amikor kijelentette: nincsenek kifürkészhetetlen, transzcendens igazságok. Az értelem a kijelentés ismerete nélkül is képes a hit igazságait felismerni, mert ezek természetes igazságok. Az értelem használatának helye van a teológiában is:

Minden vallásbeliek miért tanítják az okoskodásról való tudományt? És azzal, mint minden természeti s természet felett való dolgokra kiterjedett eszközzel miért élnek a Szent Írásokban vagy Istenről való tudományban is? Ha az okossággal, mellyel való helyes élest az okoskodásról való tudomány tanítja, nem kell élni az Istenről való vélekedésekben, hiába tanítják az okoskodás reguláit?

– idézhetjük újra Kozma Mihály fordításából. Ugyanilyen alapon értelmezi a csodákat is, amelyek bár meghaladják a természet rendjét, de nem ellenkeznek az értelemmel, annak szabályait nem bontják meg:

¹⁶ A művet Wiszowaty 1676 és 1678 között írta. Kiadása 1685-ben történt, meg nem határozott helyen. A latin szöveget és modern lengyel fordítását 1960-ban Zbigniew Ogonowski jelentette meg: Andrzej Wiszowaty: *O religii zgodnej z rozumem...*, *Religio rationalis...* Warszawa, 1960, (Bibliotheka Klasyków Filozofii), a lengyel megjelenés helyét Keserű Gizella tanulmányából vettem: Andrzej Wiszowaty *Religio rationalis* és Erdély. In Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban – Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. JATE Régi M. Irod. Tansz., Szeged, 1997, 247–252. Ó Kozma Mihály fordítását használta.

¹⁷ MSU 30/A. Wiszowaty latin nyelvű műve az MSU 347 jelzet alatt található meg (1877-es másolat).

¹⁸ Az idézeteket forrása: Keserű Gizella: i. m.

Így a tűz nem égette meg amaz égő kemencébe vettetett három férfiakat, nem hogy nem lett volna égető ereje, hanem hogy a kemencében beszállott Angyal harmatos szelet támasztott a tűz közepében; mely a tűz erejét azoktól el rekesztette, hogy ne égetné. Így midőn a nap megállani, és visszamenni mondatik, ez sem ellenkezik a józan okossággal, mivel nem lehetetlen dolog, hogy amiképpen az órának mestere annak mutatóját, mikor akarja, vagy megállítja vagy visszahúzza, úgy ennek a nagy világnak teremtője az Isten, vagy a Nap golyóbisát megállította és visszatérítette; vagy inkább, mely helljesebb, a föld golyóbisát úgy fordította vagy úgy igazgatta, hogy az embereknek úgy látszott, hogy a Nap megállott vagy mintha visszament volna.

Racionális teológia az erdélyi unitáriusok között

De ez az Olaszhonból hozott, antitrinitárius talajon kiteljesedett racionalizmus, mely annyira könnyűvé tette számukra a Descartes-recepciót, nemcsak a lengyeleket, hanem az erdélyi unitáriusokat is nagyban megihlette, bár hozzá kell azt is tenni, hogy nálunk ez kérdés sohasem nyert olyan elméleti megalapozást, mint a szociniánusoknál. De pontosan az, ami számukra befogadásbeli könnyűséget biztosított, teszi számunkra nehezzé az elemzést, hiszen alig lehet megkülönböztetni a karteziánus elemeket a már korábban is létező, a józan értelem szerepét hangsúlyozó elemektől.

Az erdélyi helyzet teljesebb megértése érdekében hadd térjek ki az itt élő unitárius felekezetnek a 16. század második felétől, a dézsi egyezség megkötő intézkedéséig tartó történetének legszembevetőbb sajátosságaira. Az a páratlanul érdekes ennek a közösségnek a teológiájában, hogy míg ebben az időben minden protestáns egyház a felekezetiesedés, a belső egységesülés útját járta, s az uralkodó irányzat lassacskán minden felekezetben kezdte kiszorítani és elnyomni a vele nem egyetértőket, addig az erdélyi unitáriusok körében hozzávetőlegesen hat különböző irányzat élt egymás mellett, ami hihetetlen szellemi forrongást biztosított ennek a közösségnek.¹⁹

Azt, hogy a racionális teológia mennyire meghatározó jelleggel bírt Erdélyben, bizonyítja Petrichevich-Horváth Ferenc *Apologia Fratrum Unitariorum* című műve is.²⁰ Ez az alkotás nem egyedül a nagy tudású nemes műve, hiszen sok más szerző írását felhasználja az *Apologia* megalkotásában. A könyv azt az unitáriusok ellen emelt vádat próbálja elhárítani, hogy vallásuk nem a Szentírásról alapszik. Az *Apologia* hangvétele igen mérsékelt, távolról sem olyan erőteljesen támadó jellegű, mint az ebbe a műfajba tartozó írók általánosan. A

¹⁹ E témával kapcsolatban lásd Balázs Mihály: *Elhúzódo felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom. Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplanációig.* In uő: *Felekezetiség és fikció.* Balassi, Budapest, 2006, 37–76.

²⁰ A mű teljes címe: *Apologia Fratrum Unitariorum. az, az, Az Unitárius Atyafiaknak Menségére és egyszersmind Keresztényi Ertelmeknek meg-világosítására rendeltetett Írás. Mellyben meg-mutattatik hogy azok a dolgok mellyekkel az ő Religiojok, értelmek és vallások terheltek, és e Világ előtt gyűlöletessé tétetik, méltatlanul hirdettetnek... Kolozsváratt. Az Unitária Ecclesia Typussival 1700-Eszkendőben.*

nehéz megpróbáltatások időszakában született, és ez nyelvezetén is megérződik. A mű első fejezete igen lényeges a számunkra, ugyanis pontosan azt a vádat veri vissza, miszerint az unitáriusok eltúloznák a józan értelem szerepét a vallásos megismerésben.

Már az *Apologia* első fejezetének felszínes olvasásakor kiderül – amint azt Keserű Gizella is sejteti –, hogy Petrichevich-Horváth ismeri és használja Wiszowaty művét. De hát ez természetes is, hisz a korábban megjelenő *Religio rationalis* valószínűleg gyorsan elérkezett az erdélyi unitáriusok közé, s ők egyetértettek annak tanításaival. A szemléltetés végett két idézetet helyezünk párhuzamba, melyek oly nyilvánvaló hasonlóságot mutatnak, hogy – véleményünk szerint – egyértelműen rokon jellegűek. Először hadd idézzük a Wiszowaty-féle szöveget, mely valószínűleg a forrás szerepét töltötte be.

Mint a testi dolgok látására szemet, az hangok hallására fület, az illatozásra orrot, az ízeknek választására ízérzést, a fogásra kezecskét, úgy az okosság Istentől az okossággal felruházott embernek adott eszköz, mint belső vagy lelki szem, az igazságnak, mint lelki világosságnak meglátására, és annak az hamisságtól való megkülönböztetésére; mint lelki kéz az igazságnak megfogására, hogy ti. az Isten beszédében mutatott lelki fegyvereket vevén, az üdvösleges igazságot oltalmazza, az hamisságot megcáfolja.²¹

Most pedig az *Apologia* első fejezetéből vett rész következik:

A jónak és rossznak meg-tudására, meg-különböztetésére, és meg-tselekedésére bizonyos utokat, modokat és eszközöket adott Isten az emberben, úgy mint fület a hallásra, szemet a látásra, lábat a járásra, kezecskét a munkára, száját és nyelvet a szollásra és a többi. Ezek által az eszközök által adatnak minden-nemű világi dolgok embernek lelkében, vagy elméjében, a mellyben tudni illik vagyon fészke a meg-különböztetésnek. Mikor azért az elme az ő testi eszközei által bé-veszi a dolgokat, következik mindgyárt azoknak meg-különböztetésére való munkája, a mellyre-is az elmének eszközének kell lenni, szintén úgy mint azoknak bé-vételére a pedig nem egyéb, hanem ez a Ratio, okosság a mellyről szollunk. Ez az elmének eszköze a melly által ő külömb-séget tézzen és ítéletet e világi dolgoknak jó vagy rossz, igaz vagy hamis, lehető vagy lehetetlen volta közöt, minek utánna a testnek eszközei által az elmében adatnak a dolgok, és azután vagy jóvára vagy veszedelmére követi azokat.

Az érvelés módja, a belső logika, valamint az alkalmazott képek, az, ahogy a testrészekkel példalózik mind a két szerző, bizonyítja a szövegek közti rokonságot.

E hosszabb lélegzetvételű rész összefoglalójaként elmondható talán az, hogy a 16. századi erdélyi és lengyelországi antitrinitáriusok eleve hajlanak bizonyos olyan gondolatok felé, melyek racionálisnak nevezhetők, s amelyek talán a páduai egyetemeken tanított elméletekből merítkeznek. Így hát igen nehéz megkülönböztetni a prédikációkban a karteziánus tanokat ettől a más forrású racionalizmustól. A dolgozat elején említett „unitárius hallgatást” pedig

²¹ Keserű Gizella lábjegyzetben közölte megállapítása szerint az *oculus internus, a lumen intellectuale* kifejezések Descartes-hoz kapcsolják a szerzőt. (Keserű Gizella i. m. 250.)

azzal lehetne magyarázni, hogy ez a kérdés számukra egyszerűen nem jelentett problémát. Olyan elméletnek számított, amelyet nem kellett különösebben értelmezniük.

Karteziánus/racionális elemek az unitárius prédikációkban

A következőkben áttérek a tényleges prédikáció-értelmezésre, illetve annak a két témának a bemutatására, mely talán kapcsolódik Descartes filozófiájához. Munkám kezdetén már nyilvánvalóvá vált, hogy Descartes-ra nem találok majd egyértelmű utalást a prédikációkban, de a józan észre, az értelemre való valamilyen formában történő kitekintés bizonyára megjelenik. A racionalizmus hatásának megismerése után viszont kétségessé vált, hogy vajon meg tudom-e helyesen különböztetni azt, amit a racionalizmus emelt be a prédikációkba, attól, ami Descartes műveiből ihletetett.

A továbbiakban két olyan témát mutatok be és támasztok alá prédikációkból vett példákkal, melyekben az unitárius ősök gyakran hivatkoztak a józan értelemre: Isten egységének és létének bizonyítása, valamint a kijelentés kérdése. Munkám során két prédikációgyűjteményből idézek majd, melyek közül az első a Fejérvári Sámuelé, amelyből jelen tanulmány mottója is való, a második gyűjtemény pedig a kolozsvári Akadémiai Könyvtár MsR. 1214. jelzete alatt található meg. A negyedréte bőrkötésű kódex szerzőjéről majdnem semmit sem tudunk, annyi azonban kiderül a prédikációkból, hogy a bölöni unitárius hívek előtt hangzottak el, valamikor 1696–1700 körül. Ebben az időben Bölönben Gálfalvi Pál volt a lelkész. Bár egyértelműen nem állítható, hogy a beszédeknek ő a szerzője, azért a fentebbi érvek alapján a dolgozat további részében szerzőként fogok rá hivatkozni.

A két szerző két különböző gyülekezet előtt mondta el prédikációit. Fejérvári Sámuel Kolozsváron a kollégium diákjait, míg Gálfalvi Pál a bölöni földművelő híveket próbálta a szószékről tanítani. A két lelkész különböző helyzetben alkalmazza majdnem azonos módon a racionális, illetve Descarteson alapuló teológiát. Természetesen léteznek néha nyelvezetbeli különbségek, de érdekes számomra, ahogyan különböző helyzetekben az unitárius lelkészek ugyanazt a logikai apparátust alkalmazzák igazuk állítása végett.

A prédikációk olvasása során kiderül, hogy a rációt szerzőink elsősorban bizonyítási eszközként alkalmazták, különböző teológiai tételek alátámasztása érdekében. A józan észhez ilyenkor olyan, tekintéllyel rendelkező elemként fordulnak, amelyre alapozni lehet, valamint amely segít a jobb megértésben és a tisztánlátásban. Az első az unitárius apologetikának örökös problémája. Az e közösséget leggyakrabban érő vád az istentelenségé, melyet a Szentháromság elvetésében láttak a más felekezetekhez tartozók. Így az unitáriusoknak folyamatos tevékenysége volt a vádak visszaverése, illetve a hívek minél jobb felkészítése az esetleges támadások ellen. A második téma, úgy tűnik, sajátosan ehhez a korhoz kötődik. A kijelentés kérdése az, amely a ráció beemelését fontossá tette a racionális teológia követői számára, de lényeges volt az a karteziánus

tanok hirdetőinek is. Így érthetővé válhat az is, hogy miért pont ez a téma kap olyan nagy hangsúlyt az általam vizsgált prédikációkban.

Isten létének és egységének bizonyítása

Fejérvári Sámuel egyik prédikációját – mely igen erős erkölcsi töltetettel rendelkezik – az Isten egységét bizonyító érvekkel kezdi. Miután az erre vonatkozó bibliai utalásokat kimerítette, az értelmet hívja segítségül:

De ha ratióra veszszük is a dolgot, ez is taníttya, hogy az Isten egynél több nem lehet, mert ha egynél több volt, ha nincs semmi ratio, miért kettő, három, vagy tíz is ne lehetne, Ha nem egy volna, [...] nem volna ens perfectissimum... Ha több lenne, [...] már nem lehetne omnipotens. Ha több Isten lenne [...] az egész religio elromlanék... Én tudom, hogy közöttünk senki sok Istent nem tisztel théoretice, de vagynak olyanok, akik practice úgy élnek [...] pénzhez, gazdagsághoz is úgy ragaszkodnak, mintha az Istenek volna.²²

A negatív érvelés elég elterjedt kellett hogy legyen e korban, mert az ilyenfajta fejtegetések nem egyediek. Itt ez a fajta érvelés majdnem a *reductio ad absurdum* módszerével dolgozik, amikor Isten egységét próbálja a Biblián kívüli érvekkel bizonyítani.

Az Isten egységét bizonyító részek gyakran kapcsolódnak össze az Isten létét bizonyító passzusokkal, amelyekben a racionalitás különböző logikai alapelvekre való utalást jelent. Ezt az érvelést láthattuk már fentebb is Wiszowaty és Stegmann teológiájának bemutatásánál, mivel ők is ezekhez a józan értelem által elfogadott természeti igazságokhoz térnek vissza, amikor az értelem tekintélyére hivatkoznak. Hasonló érvelés sejlik fel az általunk vizsgált beszédekben is, ahol a természeti igazságok érvként vannak felemlegetve. A *teologia naturalis* jó példái ezek a részek, melyeket bizonyára Descartes is a magáénak fogadhatott volna el. Hadd idézzünk ugyanebből a Fejérvári-féle prédikációból egy olyan passzust, amely az első ok elvét mutatja be és alkalmazza Isten létének bizonyítására:

Mindennek volt a világon kezdete és formáló oka, ha az egyiket a másik, azt megint más, azt megint más szerzette, végre addig kell menni, amiben megakadunk, és ottan innét azt kérjük, hát azt ki szerzette, vagy teremtette, bizony nem mai, hanem valaki, aki öröktől fogva volt való, ez pedig az Isten, azért nem mondhattuk, hogy történetből lettenek mindek, mert csak egy ház is vagy valami machina történetből nem leszen, hát az egész ily szép renddel alkotott világ hogy lehetett volna történetből átal látni nem lehet, sem emberi gondolat ezt nem formálhatta, mert még csak egy fácskát is gondolattal meg nem mozdíthatunk. Tehát lenni kell oly hatalomnak, mely ezeket formálta, amely volt az Istené.²³

²² I. m. II. 593. A prédikáció textusa: 2Móz 20, 2-3.

²³ I. m. 593.

A végső okra való visszavezetés nem kimondottan a karteizianizmus hozománya, de Descartes alapelvei között is ott szerepel. Az ő megfogalmazásában, mely elsősorban nem teológiai közegbe van beágyazódva, ez azt jelenti, hogy mindenféle gondolati ugrást kerülnünk kell, s lépésről lépésre kell végighaladnunk a logikai láncolatokon, amíg eljutunk egy olyan bizonyossághoz, amely megkérdőjelezhetetlen. Itt is ugyanezzel a technikával találkozunk.

Következő példánk más formában közelíti meg ugyanezt a témát. Az itt tárgyalandó beszéd szerzője Tsikfalvi Gergely.²⁴ Isten létezését először abból vezeti le, hogy sohasem volt nép, mely ne hitt volna valamilyen formában benne, majd kifejti, hogy erről bizonyosságot nemcsak a Bibliából, hanem a *sana ratió*ból is szerezhetünk, de mivel nem kíván túlságosan magas röptű fejtegetésekbe bocsátkozni (amit talán egyesek nem értenének meg kellőképpen), elégedjen meg minden keresztény a bibliai kijelentéssel. Ígéretét mégsem tartja meg, mert hamarosan arra tér rá, hogy Isten létéről megbizonyosodhatunk a világ iránt tanúsított gondviseléséből, mely a mindenség fenntartásában valósul meg.

Hogy ezt tudjuk [ti. Isten létezését] megkivántatik, mert Heb. 11. 6. Az ki nem Hógi pedig Isten legyen (ut nuper ambivimus) ezt minden nepek nemzetsegek kiválteppen pedig az iob erkölczüek minden üdőben hittek, ha kik pedig ebben ketelkettének is, azok is kevesen, s csak nemelly bizonyos szemeljek voltak, nem valamellj egész nemzetsegből allottak. Mivel szent irás kívül is csak az jozan okosság is ezt mutattja, hogy legyen az nagy vilagnak alkotója, es megtartója, Rom. 1. 19. 20. Ilyen jozan okosságbol vött sok erősegeket is hozhatnek itt elő, mellyek az Istennek mindenek felett valo urasagarol, s hatalmarol tanulsagot tesznek. De mivel fel tött czelom az, hogy az hütnek czikkeliben gyengék is ezeket meg erthessek, ollyakrol emlekezzem, az mi keresztényi vallasunkra tartozo dolgokat szent irasbol meg mutogassam, annak okaert mostan az ollyan okoskodasnak beket hagyok. Mivel ugyanis eleg az szent irashoz ragaszkoedo edgiügiü hiveknek ez midőn halljak, hogy az egész szent iras az mindeneknek alkotója, megtartója, igazgatója es sok rendbeli providentiaja felől irattatott, mert mind azokrol az szent iras tanulsagot teszen, az honnan ha az Istennek naponkent rajtunk tündöklő providentiajat meg tekintjük, minden bizonynyal eszünkbe vehetjük, hogy csak ez az Isten az in quo vivent... Ez az az ki életünket tartja, minden napi testünk taplalasara valo javait kiszolgaltatja, az ki minket őriz, es oltalmaz, ha vetkezünk, latogat, es megdorgal.

Gálfalvi Pál beszédében a fentebb bemutatott két megközelítési módot ötvözi, így hát szintézisként erről is szólunk néhány szót. Az ő beszéde is Isten létének a bizonyításával kezdődik, mely szerinte két forrásból fakadhat: a Bibliából és a józan okosságból. Bibliai érvelése a szokásos, Mózesre és Jézusra hivatkozik, majd áttér a józan értelem általi érvekre. Itt pontokba szedve ismerteti azokat az érveket, amelyek lényegében a logika alaptételei, s amelyek

²⁴ A szerzőről nem sikerült semmit sem megtudnunk. A prédikációs kötet MSU 584/A jelzettel megtalálható a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban. Címe: *Conciones (prédikációk)*. Az általunk idézett beszédrészlet a 201. oldalon kezdődik, textusa pedig Jn 17, 3.

bizonyítják, hogy van Isten: 1. *Omne quod fit, ab alio fit* (visszavezetés az első okhoz); 2. *Omnia entia naturalia finis gratia agent* (a célszerűség törvénye); 3. *ordo mundi* (a világban tapasztalt rend); 4. a természet törvényeit túllépő csodák; 5. *Ab universalí consensu gentium* (soha sem volt egyetlen nép sem, mely egészében elvetette volna Isten létezését); 6. a bűnös emberek félelme (utalás a lelkiismeretre); 7. az emberi esendőség (nagy betegség idején rögtön Istenhez fohászkodunk). Ebből a felsorolásból láthatjuk mindazokat az érveket, melyeket szerzőink a rációnak tulajdonítanak, s melyeket Isten létének bizonyítására használnak. Az első öt törvényszerűség nem annyira etikai, mint az utolsó kettő, hanem a logika szabályait sorjázza, s úgy alkalmazza ezeket, hogy Isten létét bizonyítsák.

Kijelentés és karteizianizmus

A kijelentés egy olyan téma, amely, amint szintén láhattuk fentebb, a „racionális kérdés” velejébe vág azáltal, hogy mind a karteizianizmus, mind a józan ész szerepét állító elméletek ezen a ponton alkotnak ténylegesen újat és különülnek el minden más teológiai felfogástól. Kissé sarkított bár, de talán helytálló azt mondani, hogy itt válnak el az ortodoxabb nézeteket vallók a szabadelvűen gondolkodóktól, a mi esetünkben az unitáriusoktól. Fentebb láhattuk, hogy a reformáció kezdetén az antitrinitáriusok első nemzedéke is vallotta, hogy az észnek csupán annyi a teológiában elfoglalt szerepe, hogy a Biblia szavait a Szentlélek ihletettsége alatt értelmezze. A józan ész ilyen körülmények között csupán egy kis területen kapaszkodhatott meg, s igazi kibontakozásra nem volt lehetősége. Mind a karteizianizmus, mind pedig a racionális teológia lehetővé tette ennek a képnek a kiszélesítését, s olyan szerepet adott a rációnak, mely által a kijelentést hordozhatja. Az emberi értelem révén – vallották ezek a racionális teológusok – a természetből, illetve a velünk született alapvető gondolatokból bizonyos istenismeretre juthatunk. Ennek a teológiának a csúcsa Wiszowaty, aki vallotta, hogy nincsenek az értelem számára kifürkészhetetlen transzcendens valóságok, hiszen mindaz, amit a természet révén kijelentésként kapunk, nem ellenkezik Isten parancsaival. Ugyanez – mondja Wiszowaty – a Szentírás világában is érvényes. Úgy érezhetjük, hogy bizonyos szinten a természet törvényeit hajlítják meg egyes bibliai történetek, de ez mégsem felfoghatatlan az értelem számára, mert léteznie kell egy megfelelő magyarázatnak. A következőkben ugyanezt a felfogást fogjuk bemutatni Fejérvári egyik prédikációjából:

Nincsen semmi az ur Jezus Krisztus által kijelentetett akaratjában az Istennek, ami ellenkeznék a ratioval, az okossággal, mert az Isten nem adhatott s nem is adott mibélénk olyan értemet, és olyan világosságot, hogy az igazságot meghomalyosítana, vagy az Isten dolgaival ellenkeznék. Innen ha lattatnak is valami dolgok a mi elménk felett lenni, és értelmünket fellyül múlni, nem ellenkezik az mégis a sana ratioval, hogy po. a Krisztus ferfi nélkül született, ezt a mi elménk meg nem foghatja, hogy a mi halandó testünk még viszont a porból feltámadna, ratioval fel nem érhetjük, de ugyancsak nincsen a mi rationk ellen. Az illyenekben elég nekünk ha az Isten azokat minékünk

világosan kijelentette, és tovább benne nem kételkedhetünk. Ezeken kívül pedig mindenekben akar meg jelentettek azok világosan, akar pedig csak per consequentias jöjjenek azokból, amelyek meg jelentettek, lehet minékünk, s tartozunk is kételkedni, a dolgot ratióra venni, amint ez sok szent írásbeli helyekből kitetszik, mint 1Cor. 14. 20. 1Cor. 10. 15...²⁵

Az értelem számára nem egykönnyen felfogható esemény leírása után itt nem következik hosszú fejtegetés, mint például Wiszowaty-nál (lásd fentebb), hanem a szerző egyszerűen Isten tökéletességére és jóságára hagyatkozik. Ez talán a prédikáció műfaji sajátosságaiból is érthető, hiszen a szerző ilyen esetekben nem térhet ki hosszadalmas bizonygatásokon keresztül a felvetett kérdés alátámasztására, hanem retorikai jelmezbe bújtatva, „emészthetően és könnyedén” hallgatói elé kell tárnia az általa hirdetett igazságot.

Egy másik prédikáció ennél is tovább megy, s tanításában számot vet arról, hogy mi szükséges az üdvösséghez. Tételszerűen meg van fogalmazva az a minimum, amely minden egyes kereszténynek szükségeltetik annak érdekében, hogy üdvözülhessen. A prédikáció abból a már említett hét homília sorozatból való, melyeknek szerzője Fejérvári, közös textusuk pedig a Jn 17, 3.

A világnak eleien Isten angyalait küldte, továbbá látomásokat adott, mint-hogy az emberek akkor még mintegy gyermeki értelemmel voltak, aki nagy és nehezebb dolgokat nem foghattak meg elméjükben. Aztán jött Jézus és a tanai a Bibliában. Tévednek akik szerint reveláció, vagy tradíció kell a Biblia értéséhez. Másutt megmutattam, hogy az üdvösséghez szükséges dolgokban világos a szent írás.

A fenti sorok igen lényegesek, mert ilyen egyértelműen ritkán fogalmazódik meg, hogy sem mennyei csoda (reveláció), sem pedig külső tekintély (tradíció) nem szükséges az Írás értelmezéséhez. Bár nincs kimondva, elég egyértelmű, hogy ezek helyét az értelem foglalja el, mely az egyedüli igaz bíró a Szentírásnak az üdvösségre vonatkozó megítélésében.

Ezután a szerző azokkal perlekedik, akik azt állítják, hogy az ő értelmük nem éri fel a Szentírás magaslatát. Fejérvári szerint az ő esetükben csupán restségről, nem pedig értelmi kisebbségről van szó. Azokat is elmarasztalja, akik a tudás fontosságát alábecsülik, s helyette inkább a kegyes életet tartják igen lényegesnek. De hogyan lehet kegyes életet élni, ha nem tudjuk, mi a bűn, mi a jó stb. – kérdi Fejérvári. Majd a következő részben rátér arra a minimumra, amely mindenkitől elváratik az üdvösség elnyerése érdekében. Ezek közül az első az Isten jutalmazó jóságába vetett hit, valamint Krisztusnak közbenjáróként való elfogadása. De hogy ezt honnan szerezzük meg, arról nem ír. A második szabály viszont arra enged következtetni, hogy az üdvösség elérése érdekében nemcsak a Bibliából szerezhetünk tudomást, hanem máshonnan – esetleg az értelemből – is, ugyanis kimondja, hogy a szabály, melyet megragadunk, minden időben igazként kell hogy éljen. A Szentírás szavairól illet 17. századi szerző nemigen állítana, főleg szószékről, hisz a Biblia egyértelműen minden

²⁵ I. m. VIII, 105. Textus: 1Pét 3,15.

időben igazságot képvisel. Így nem marad más, mint az, hogy a második szabályban szereplő „reguláknak” máshonnan kell elérkezniük hozzánk. A harmadik szabály már módszertani, hiszen arra vonatkozik, hogy a szabályt szabadon és bátran el lehessen mondani. Ezt kiegészíti a negyedik is, mely szerint a felismert igazság minden esetben világos és könnyű kell hogy legyen. Szintén egyedülálló, hogy ezt a Bibliáról mondja, hiszen a Szentírás homályos helyeinek magyarázatával kapcsolatban biztos módszert adott már a korai kereszténység, amikor a nehezebben érthetőket az egyértelműbb *locus*okkal magyaráztatta. Nem feltételezhetjük, hogy a nagy műveltségű Fejérvári ne ismerte volna ezt a módszert. Az utolsó pont egy hagyományosabb szemléletet szólaltat meg, amely részben nincs összhangban az előzőkkel, mivel kimondja, hogy ami nincs a Szentírásban, az nem szükséges az üdvösséghez sem. De, amint Isten egyetlen törvénye sem ellenkezik a józan ésszel, a Biblia sem állhat ellentétben az igazsággal.

Ennek kapcsán álljunk meg, hogy egy igen érdekes jelenségre hívjuk fel a figyelmet. A racionalizmus egyes szélsőségesebb irányzatainál láthattuk, hogy olyannyira eltávolodnak a Bibliától, hogy annak már-már másodlagos szerepet tulajdonítanak. A prédikátor soha nem engedhette volna meg magának, hogy a Szentírásra másodlagosként, vagy akár olyanként hivatkozzon, ami egyenlő méltóságú az értelemmel. Ezért valahányszor a kettő – Írás és értelem – egy beszédben találkozik, a Bibliának mindig elsőbbsége van. A Szentírás az, ami az igazságot képviseli. Az értelem esendő, és könnyebben megcsalható, mint az isteni sugalmazású Biblia. Az imént felsorolt öt pont viszont egy olyan gondolatot sugalmaz, mely azt feltételezi, hogy a két elem kölcsönösen látja el a felügyelői szerepet. Azaz a bibliai igazságokat a természet támasztja alá, de ugyanígy történik ez fordítva is. Így hát egy kétpólusú érveléssel állunk szemben. A felismert igazságnak nem kell az ihletettség nehezen ellenőrizhető szavára hallgatnia, s a gyakran kétes tekintélyű hagyomány gyümölcseit sem kell többé zsinórmértékként alkalmaznia, mert az Írás és a ráció kölcsönösen ellenőrzik egymást, s így tisztább képet alkothatunk világunkról, valamint arról, amit tennünk kell üdvösségünk elérésének érdekében.

Összefoglaló

E dolgozatban megpróbáltam bemutatni azokat a fő témákat, amelyek kutatásom során felbukkantak, s amelyek a racionalizmus, illetve a karteziánizmus jelenlétét sugallják a kor prédikációiban. Nem állíthatom, hogy ezzel a sort kimerítettem, hanem bizonyos vagyok abban, hogy egy még alaposabb átfésülés még több olyan témát felszínre hozhat, amelyben nagy szerepet kap az ilyen jellegű gondolkodás, sőt, kétségtelen, hogy a racionális teológia vagy a karteziánizmus a bemutatott példákhoz hasonlóan máshol is nagy szerepet kapott. A prédikációkból kiderül, hogy a Biblia fölötté áll a józan értelemnek, de nem tagadható az, hogy ennek a másodiknak is nagy szerepe van a teológiai gondolkodásban, sőt, amint azt láthattuk egyes esetekben, a két elem bírói tekintélye összeforr, s kölcsönösen ellenőrzik egymást. Ez a kettős bizonyítási

rendszer talán először az erdélyi és a lengyel unitáriusoknál jelentkezett, hiszen a más felekezetűek csupán jóval később, a karteziánizmus recepciója után fogadhattak el egy ilyen tant. Tehát igen bonyolult és hosszadalmas kutatást igényel e téma az elkövetkezőkben is. A kutatás további iránya talán a korabeli tudományos írások vizsgálata lehetne. Ezekben bizonyára egyértelműbb utalások találhatóak, amelyek az amúgy igen zavaros képet tisztábbá tehetik.